

Tarhan Nizek

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy şahslar, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Tarhan Nizek TÜRKÜSTANYŇ TARHAN OGLY: TARHAN NIZEK

Türkmen halkynyň müň ýyllyklara uzaýan taryhy geçmişiniň her döwründe hakydalar da asmandaky ýyldyzlar ýaly şugla saçan beýikden-beýik milli şahsyýetlerimiz bolup geçipdir.

Olaryň biri hem VII asyrdaky ýaşan we basybalyjy araplara garşy mertlerçe söweşen Tarhan Nizekdir.

Tarhan Nizegiň ady belki-de, köpüňize tanyş däl bolmagam mümkin. Belki-de, musulman taryhçylary omeýatlar (Emewi halyflygy) diktaturasynyň arap serkerdesi, zalym basybalyjy Kuteýbe ibn Muslime garşy göreşendigi üçin onuň watansöýüjiligi ne ädögry düşüniş, beýik gahryman Tarhanyň yslama garşy gidenleriň hataryna goşandyrlar, belki-de şonuň üçin onuň ady erkinligi jygada edinen halkyň hakydasyndan öçürilmäge çalşylandyr.

Taryh syýasata görä ýazylmaýar. Ýazylsa-da iru-giç syýasata görä ýazylyp galp taryhyň sepi açylýar.

Taryh duýguçyllyk esasynda-da ýazylyp bilinmez. Taryh diňe biziň penjirämizden (şahsy ideologiamyzdan) ybarat däldir. Oňa hemme penjirelerden bakmak gerek.

Tarhan Nizek boýun egmezekligi üçin yslamy perde tutunyp türkmenleri köpçülikleýin gyrmakda tapawutlanan zalym Kuteýbe tarapyndan boýny oňurylyp öldürilýär we onuň kellesi Hezreti Pygamberimiziň (s.a.w) sahabalarynyň ganyna galmakda ýaka tanadan beýleki bir zalym Hajjaja ugradylýar.

Taryhy çeşmeleriň habar bermegine görä boýny oňurylyp öldürülen watanperwer türkmenleriň sany 12 müňdenem geçipdir.

Öldürilenleriň arasynda Tarhan Nizegiň maşgalasy (kiçijik çagalary bilen birlikde), egindeşleri hem bar eken. Tabary, Belazuri, Dineweri, Ibn Esir ýaly ynamdar taryhçylaryň taryhy kitaplary-da edilen bu zalymlygy doly tassyklaýar.

Tarhan Nizek barada häzire çenli öz taryhçylarymyz-da, suwytly iş bitirmändirler. Şonuň üçin bu gezegem köplenç bolşy ýaly doganlyk ýurtlaryň taryhçylarynyň ylmy işlerine ýüzlenmeli bolduk. Netijede Türkiýe respublikasynyň Atatürk uniwersitetiniň Edebiýat fakultetiniň professory, doktor Enwer Konukçynyň "Bir Akhun hökümdary Tarhan Nizek" atly makalasyny türkmen dilinde siziň bilen paýlaşmagy müwessa bildik.

• **AKHUN HÖKÜMDARY TARHAN NIZEK**

Ak hunlar (eftalitler ýa-da abdallar, abdal türkmenleri – t.b.), I-VI asyrlarda Eýran, Hindistan we Hytaý aralygynda ýaýylyp ýatan ümmülmez imperiýanyň, has dogrusy beýik türkmen kaganlygynyň eýesidiler. Şonuň üçin olaryň ady taryhy çeşmeleriň hemmesinde diýen ýaly geçýär. Şol sanda olaryň ady her taryhy çeşmede dürli-dürli görnüşde agzalýar. Yslam çeşmeleri hunlaryň bir şahasy bolan bu taýpany "Abdal" sözüniň gadymy irki görnüşi bolan "Haýtal", "Habdal", köplük sanda-da "Haýatila" ("Haýtallar") diýip atlandyrypdyr. Tabaryda, Belazuride, Belamide, Dineweride, Ýakutda, Masudyda, Mukaddeside, Abylkaşym Ferdöwsiniň "Şanamasynda" Haýtal-Haýatila ady ýyggy-ýyggydan agzalýar.

Haýtallar VI asyrda Aziýanyň iň uly regional syýasy güýji bolup durýardy. Günbatarda Sasanylar, gündogar-demirgazykda türkler (Tu-kiue), günortada hindi rajalyklary bilen araçäkleşýärdiler.

Hytaý bilen syýasy we diplomatik gatnaşyklar adatça bolşy ýaly ikitaraplaýyn ilçiler arkaly amala aşyrylýardy. Sasanylar bolsa özlerine dostluk goluny uzadyp durýan Haýtallara hemişe

diýen ýaly duşmançylykly göz bilen seredýärdiler. Firuzyň (459-488) we onuň oruntutary Kawadyň döwründe Haýatila garşy yglan edilen uruşlar Ahşunwaryň paýhasly syýasaty netijesinde Sasanylaryň öz zyýanyna tamamlandy. Kawad Mazdagyň gozgalaňy turanda kyn ýagdaýa düşüp, Haýtallardan kömek sorady. Haýtallar goňşy hatyrasyny saklap, olara kömek etdi we gozgalaňy basyp ýatyryp, Sasany döwletiniň asudalygyny we içki tertip-düzgünini dikeldip berdi. Şondan soňra Sasany-Haýatila dostlugy bir salym dowam etdi. Anuşirwan Adyl ady bilen rowaýata öwrülen Nowşirwan (531-579) günbatarda Wizantiýa garşy göreşýän döwründe gündogarda syýasy arenada täze peýda bolan Göktürk(men)ler bilen arasyny sazлады. Haýatilanyň ýanynda hiç hili harby we syýasy taýdan soýuzdaş bolmady we ol ýene-de ýeke galyp, öz başyny özi çaramaly boldy. Munuň netijesinde olaryň Owganystandaky we Mawerannahrdaky häkimiýeti ep-esli gowşady. Nowşirwanyň we Göktürk hökümdary Istemi hanyň birleşen güýçleri iň soňky ölüm urgusyny urup, bu türkmen döwletiniň soňuna nokat goýdular.

• Haýatilanyň milli gahrymany ~ TARHAN NIZEK

Mawerannahrda (şol sanda Türkmenistanyň ähli ýerinde), Owganystanda we demirgazyk Hindistanda häkimiýet guran Haýatila (akhun, huna) Sasany-Göktürk bileleşiginiň garşysynda pese gaçandan soňra käbir toparlar göreşi bes etmeýärler. Toharystanda Haýatilanyň agzyny birikdirmäge çalyşýan milli gahryman orta çykýar. Ol gahrymanyň ady Tarhan Nizekdi. Tarhan Nizegiň şol ýyllarda alyp baran göreşi barada maglumatlar juda az saklanyp galypdyr. Sasanylaryň araplaryň garşysynda ýeňlişe uçramagy bilen Haýatila täze güýç hökmünde ýañadandan tirsegine galýar. Göktürkler bilen Nizegiň gatnaşyklary barada

taryhy çeşmelerde hazine çenli maglumata düş gelinmedi. Emma käbir arheologik barlaglardan çen tutup, Nizegiň öz adyna pul çykardandygyny anyklamak başartdy.

• Nizek ady barada

Tabarynyň kitaplaryna salgylanýan taryhçylar Nizek barada kän ýerde agzap geçýärler. "N.z.k" ýa-da "N.i.z.k" görnüşinde ýazylan adam adynyň gapdalyna titul hem goýup ýazypdyrlar. Ol titulam gadymy türk(men)lerde asylzadalygy aňladýan "Tarhan" (ýa-da "Tarkan") sözüdür. Hytaý senenamalarynda bolsa bu söz "Tte I", "ssu-nan-cu/Tireç" görnüşinde agzalýar. Nizek sözi diňe türk kowumlarda ulanylan söz däldir. Belki-de bu sözüň aýdylyşynda ýa-da ýazylyşynda bir ýalňyşlyk goýberilýändir. Çünki "T.z.k" sözündäki dyngy belgileri ýerini çalşanyňda "T.r.k" sözi orta çykýar.

Mahmyt Kaşgarlynyň kitabynda "Tirek/Direk" (direg, söýeg, ýa-da sütün manysynda) sözünüň agzalýan ýeri bar.

Tang döwriň ýazgylarynda araplaryň ýa-da ýerlileriň Nizek ady hytaýlylar tarapyndan "Nose" görnüşinde ýazylypdyr. Balhda we onuň töwereginde "Na-zek Şah" ady has köp ulanylýar. Bu adyň "Nozeg" görnüşiniň hem bardygyny aýtmak gerek. Abdylly ibn Hazymy we Selm ibn Zyýady hojaýyn hökmünde ykrar edip, çykarylan metal pullarda "Tarka(n) Şaho/Tarka(n) Nizaga" ýazgysyny okamak mümkin. "Şaho" parslaryň ulanýan "Şah" ("Şa") sözünüň irki görnüşidir. Gadymy tradisiýa VII asyrdada dowam etdirilýärdi. Bu adyň türk söz bolup biljekdigini ünsi çeken ilkinji taryhçy, professor A.N.Kuratdyr. Onuň Nizek hakyndaky pikirlerine doktor Emel Esin şeýle baha berýär:

"Bagdis/Hyratyň hökümdary bolan bir türk(men)iň ady ysalam çeşmelerinde Tarhan Nizek diýip geçýär. A.N.Kurat Tabara we Asam al-Kufa salgylanyp Badgisiň hökümdarynyň "Tarhan Terik" titully bir Türgiş beginiň bolandygyny subut etdi. "Tarhan Tirek" sözündäki "Tirek" käbir ýerlerde üýtgeşmä sezewar bolup, "Nizek" görnüşünde ýazylypdyr. Tirek hem edil Tarhan ýaly türk(men) titulydyr".

Belli alym Gumilyow bolsa Nizek sözüne düýbünden başgaça çemeleşýär. Ol "Nizek/Bižan" görnüşi üçin şeýle diýýär:

"Belazuri we Tabary Nizek Tarhandan söz açýar. Emma Ferdöwside onuň adynyň Bižan Tarhan görnüşinde agzalýandygyny öňe sürýär. Şol sanda Ferdöwsi Bižanyň halkynyň Samarkantda ýaşaýandygyny aýdýar. Çžançžou (ýagny "Jabgu" – "inji" manysyny berýär) 653-nji ýylda Badgisde öldürilýär. 709-njy ýylda öldürilen Nizak Tarhan onuň baş häkimidi. Eger bu çaklamany dogry hasaplasak onda Tarhanyň ady Nizek däl-de, Bižan bolup çykýar. Arap çeşmelerinde agzalýan Nizakda arap elipbiýinde "ž" harpynyň ýokdugy üçin, asyl bolmalysyna Bižan diýsek dogry bolar".

• Ýezdigertiň ýeňlişi we Tarhan Nizegiň oňa hemaýat goluny uzatmagy

B.e.öň IV asyrda persleriň başyna gelenler indi Sasanylaryň başyna gelipdi. Çünki arap halyflygynyň goşunlary Medaýyny eýeläp, Eýrana aralaşypdylar.

Ýezdigert III (633-651) Sasanylaryň iň soňky patyşasydy. Ol Şähriýaryň ogly we Hysrowyň agtygydy. Kadisiýäni, Medaýyny, Nihawendi elden gideren hökümdar Media şäherine gaçýar. Ol ýerde-de uzak galyp bilmeýär. Gyssaga düşen Ýezdigert Toharystandaky Tarhan Nizekden we beýleki türkmen kethudalaryndan kömek sorady.

Şol wagt ony yzarlap barýan Ahnef ibn Kaýs Sasanylaryň üstüne hüjüm etmek üçin halyf Hezreti Omardan (r.a) rugsat sorady. Halyf oňa ejaza berýär. Netijede Owganystanyň iň möhüm şäherleriniň biri Hyrat eýelenýär. Hyrata Sahhar ibn Fulan häkim bellenýär. Ahnef ibn Kaýs Amyderýa tarap hereket edýär we Merwe çenli gelýär. Ýezdigert bolsa Merweruda tarap gaçýar. Jany burnuna gelen Ýezdigert Hytaý we türk kaganyndan kömek sorap ilçi ugradýar. Şeýle-de bolsa, onuň haýyşy ret edilýär. Ýezdigert mejbury ýagdaýda Balha çekilýär.

Belazuri Ýezdigert bilen Tarhan Nizegiň arasynda bolup geçenler barada şeýle ýazýar:

"Ýezdigert bu ýagdaýy görüp, Horasana gitdi. Merwiň golaýyna

gelende Merwiň marzbany Mahyýa ony hormat bilen garşylady. Bu duşuşyga Tarhan Nizegem geldi we ýanynda getiren eşiklerini Ýezdigerde sowgat berdi. Bir aý ýanynda bolubam, soň öz işi bilen gümra boldy. Soňra Tarhan Nizek Ýezdigerde hat ýazyp, onuň gyzyna öýlenmek isleýändigini aýtdy. Ýezdigert bu teklibe gaharlanan boldy. Ol Tarhan Nizegi pes derejeli gul hökmünde görmek bilen onuň bu teklibini edepsizlik hasaplady. Bu bolsa önem jany gylyň üstünde duran Ýezdigerdiň öz zyýanyna boldy".

Soňra gadymbilmez Ýezdigert Mahiýeden özüne hasabat berilmegini talap edýär. Paýhasly we ederini bilýän şahs Mahiýe muny görüp, Tarhan Nizege hat ugradýar. Ol hatynda şeýle diýýär:

"Yeňilip we masgara bolup ýurdundan kowulan adam ýañadan häkimiýetine gowuşsyn diýip, sen-ä oňa kömek edýärsiň. Olam seniň mertebäňi kemsidip nämeleri ýazdy..."
(Seret: Belazuri).

Has soňra Mahiýe bilen Tarhan Nizek Ýezdigerdi öldürmek için güýç birikdirýärler. Tarhan Nizek taýpasynyň başyna geçýär we El-Junabize gelýär. Ol ýerde-de Sasany goşuny bilen garşygarşy gelýärler. Ilkibaşda iki tarapam üstünlik gazanyp bilmeýär. Emma söweş türkmenleriň ýeňşi bilen tamamlanýar. Goşuny doly pytran Ýezdigert Tarhanyň eline düşmejek bolup Merwe gaçyp gelýär. Emma şäheriň ilaty oňa gapylaryny açmaýar. Bialaç galan Ýezdigert atyndan düşüp pyýada ýöräp gidýär. Ahyrynda Murgap derýasynyň boýunda ýaşaýan bir kilwanyň öýüne barýar.

Ýezdigert bir maglumata görä, Mahiýäniň adamlary tarapyndan, bir maglumata görä bolsa, öýüne baran öý eýesi kilwan tarapyndan öldürilipdir.

651-nji ýylda bolup geçen bu waka Sasanylaryň taryh arenasyndan doly çekilmegine getirdi. Dinastiýadan diňe Firuz diri galdy we ol hem türk(men)lere sygyndy. Biraz wagt geçenden soň türk(men)ler ony öýli-işikli edipdirler we öylendiripdirler. Şunlukda Firuz olaryň arasynda ýönekeý bir raýat ýaly ýaşapdyr.

Tarhan Nizek Sasanylar ýaly äpet döwletiň ýok bolup gitmegi netijesinde bu gezek araplar bilen ýekme-ýek galmaly boldy. Käte dostlukly, käte duşmançylykly dowam etjek syýasy gatnaşyklaryň mundan beýläk başy başlaýardy.

• Kuteýbe ibn Muslime çenli Balhyň we Toharystanyň syýasy ýagdaýy

Ahnef ibn Kaýsyň ýolbaşçylygynda başy başlanan arap ýörişleri Kuteýbe ibn Muslimiň häkim edilip bellemegine çenli Kaýs ibn el-Heýsem, Abdylly ibn Hazym, Rebi ibn Zyýad ibn Enes ibn ed-Deýýan el-Harisi tarapyndan dowam etdirilýär.

Tabarydaky we Belazuridäki maglumatlar garym-gatym berilendigi üçin wakalary hronologik tertipde yzarlamak kyndyr.

Ahnefdan soňra Balhda Esid ibn Müteşemmis peýda bolýar. Kaýs ibn El-Heysem hem Toharystanyň eýeleýjisi hökmünde taryhy çeşmelerde ady agzalýar. Onuň Samangan sebitlerine çenli gelendigi aýdylýar.

Kaýsyň Nowbahary (Nowbahar-y Balh) weýran etmegi ilatyň arasynda tolgunşyklary döredýär. Barmakylar neberesiniň ylym we medeniýet merkezi bolan bu ybadathana Kaýsyň bellän serkerdesi Ata ibn eş-Şaib tarapyndan ýer bilen ýegsan edilýär. Nyzamul Mülk "Syýasatnamasynda" Barmakylary hormat bilen ýatlap geçýär. Ata ibn eş-Şaib ol ýerde üç sany köpri saldyrýar. Bu köprüler Atanyň ady bilen uzak wagtlap ýatlanylýar.

Belazuriniň habar bermegine görä, 665-nji ýylda Kaýs el-Heýsem Merweruda, Nafy ibn Halid et-Tahi Hyrata/Badgise, Umeyr bolsa Merwde häkimiýeti ellerine alýarlar. 671-nji ýylda Balhda häkimiýeti başga biri eline alýar. Şol wagt Horasanyň häkimi Abdylly ibn Hazimdyr. Tarkan Nizek onuň bilen dostlukly gatnaşyk saklapdyr we oňa tabynlygyny görkezmek üçin çykardýan pullarynda onuň Abdylly ibn Hazimyň adyny hem ýazdyrypdyr. Emma 691-nji ýylda turan gozgalaňda Abdylly ibn Hazim öldürilýär we onuň kellesi halyf Abdylmälige ugradylýar. "Ýakasy gaýyşly" zalym Hajjajyň döwründe bolsa Kuteýbe ibn Muslim sahna çykýar.

• Ilkinji dört halyfyň we Emewileriň Horasandaky häkimleri

Yslam dini Arabystanda ýüze çykdy. Ol öz töwereginde çaltlyk bilen ýaýrap başlady. Ilkinji dört halyf (Dört Çaryýarlar) we Emewiler (Omeýatlar dinastiýasy) Eýran meselesini üns merkezinde sakladylar we munuň netijesinde yzly-yzyna uly-uly ýeňişleri gazandylar. Horasanda oturan arap häkimleri ol ýeri strategik merkez hökmünde ulanypdyrlar we Mawerannahra, Toharystana, türkmenleriň beýleki ýaşaýan ýerlerine ýörişleri dowam etdiripdirler.

Ahnef ibn Kaýs Hezreti Pygamberimiziň (s.a.w) döwründe dünýä inenem bolsa, ony görmändir. Ol Seýistan tarapdaky türkmen şäherlerini doly eýeleýär. Soňra ol Kufä häkim edilip bellenýär. Hajjaç bilen arasy bozulýar we türk(men) mäligi Rutbiliň ýanyna gaçyp barýar. Emma 704-nji ýylda Rutbil ony öldürip, kellesini Hajjaja ugradýar.

Tarhan Nizek bilen gatnaşyk saklan beýleki bir arap serkersesi Kuteýbe ibn Muslimdir. Emewi halyfy Abdylmälik ibn Merwanyň döwründe Reýde, halyf el-Welidiň döwründe Horasanyň häkimi bolýar. Seýistan, Horezm ýaly türkmen diýarlaryny basyp alýar. Doly ady Ebu Hafs Kuteýbe ibn Muslim ibn Amr ibn Hüseýin ibn Rebia Ebu Hafs el Bahilidir. Ejeleriniň ady Dyrar binti Dyrar ibn Kakadyr.

Kuteýbe ibn Muslimiň "Beýik Fatih" hökmünde yslam çeşmelerinde ady geçýär. Ol Mawerannahrda, Toharystanda ýatdan çykmajak işleri amala aşyrdy.

Türkmenleriň baş serkerdesi hökmünde tapawutlanan Tarhan Nizek bilenem käte dostlukly, käte duşmançylykly gatnaşyk saklady. Emma ýüze çykan bir gozgalaň zerarly Tarhan Nizek bilen çaknyşyga girýär. Ol Tarhany aldawa salyp, galanyň agzyna getirýär we daşyny gabap ýesir alýar.

Kuteýbe ibn Muslim halyf Süleýman ibn Abdylmälige garşy pitne turuzanam bolsa, tabynlygyndaky esgerlerden goldaw tapmaýar. Soňunda ol 715-nji ýylda Waky ibn Hasan el-Temimi tarapyndan öldürilýär.

• Tarhan Nizek bilen Ýezidiň çaknyşygy (703)

Ýezit ibn El Mühelleb ibn Ebu Sufra VIII asyryň başlarynda tanymal arap serkerdeleriniň we häkimleriniň biridi. Kakasynyň aradan çykmagy bilen Horasanyň häkimi bolýar. Ol Hajjajyň iň ynamdar adamlarynyň biri bolupdyr. Çeşmeleriň habar bermegine görä, Ýezit Toharystan we onuň hökümdary Tarhan Nizek meselesini çözmek bilen meşgullanýar. Türkmenler bilen araplaryň arasyndaky ylalaşygyň bozulmagyndan soňra Ýezit Toharystana gaýtadan girýär. Ençeme taryhy çeşmelerden peýdalanan Ibni Esir öz kitabynda bu barada Kab ibn Madanyň ýazan şygryny hem ýerleşdiripdir. Hususanam ýeňiş habaryny beýan edýän Adwanly Ýahýa ibn Ýameriň Hajjaj bilen bolan gatnaşyklaryny-da ýazan Ibni Esir Badgisiň eýelenmegi, Tarhan Nizegiň özüni alyp baryşy barada şu aşakdakylary ýazýar:

“Bu ýylda Ýezit ibn Muhelleb Nizegiň galasyny basyp aldy. Ýezit jansyzlaryň üsti bilen Nizegi gözegçilikde saklaýar. Tarhanyň galadan çykandygyny eşiden Ýezit galanyň alynmagyna özi gatnaşýar. Bu gala iň berk galalaryň biridi. Ol bu galanyň diwarlaryna gözi düşen wagtynda galanyň önünde seždä egilerdi. Eşkarly Kab ibn Madan bu barada şeýle diýýär:

“Ol Bazegis ki, onuň depesne çykan,
Bütün hökümdarlardan güýçli bolýandyr;
Islese asýandyr, isle kesýändir.
Ol ýer alynmandy mundan owallar
Sansyz leşger bilen gabalynmansoň.
Alysdan seretseň tüm gijelerde,
Ol ýerdäki ýanyan otlaň yşygy
Asmandaky ýyldyzlary ýatladýar”.

Şygyrda Ýezidiň galany alyşy barada şeýle diýilýär:

“Neýzeki Bazgisden kowdy, çünki ol ýeri
Barça hökümdarlaň güýjün gaçyryp
Henize çen alynmadyk galady.
Ol ýer başy al-asmana direýän
Baharyň ýagyşsyz buldy ýalydy”.

Ýezit galany eýeländen soňra bu barada Hajjaja hat ugradýar. Ol hatynda şeýle ýazýar:

"Biz duşmanymyza gowuşdyk. Alla bize olary omuzlaryndan tutmaga mümkinçilik döretdi. Olaryň köpüsini öldürdik, köpüsini ýesir etdik, köpüsi bolsa gaçyp gitdi".

Hajjaç haty okap, Ýezidiň kätibiniň kimdigini soraýar. Kätibiň Ýahýa ibn Ýamerdigi aýdylanda, ol Ýahýanyň öz ýanyna ugradylmagy barada görkezme berýär.

• Mufaddalyň Badgis ýörişi (704)

Mufaddal 702-nji ýylda Horasanda ölen Muhellebiň ogludyr. Doly ady El-Mufaddal ibn el-Muhelleb Ebu Sufradyr we Ýezidiň doganydyr. Hajjaç tarapyndan 704-nji ýylda Horasana häkim bellenyär. Ol bu wezipesinde dokuz aýa çenli oturyp bilýär. Mufaddal hem "gaza" bahanasy bilen Badgise hüjüm edýär we ol Badgisiň eteklerini aňsatlyk bilen basyp alýar. Ymgyr kän olja edinilendigi üçin Mufaddalyň emri bilen her adama 800 dirhem paýlanýar. Badgisden soňra-da ýörişlere dowam edilýär. Ýörişleriň dowamynda Mufaddal Aherun, Şuman şäherlerini basyp alýar. Şol ýyl Hajjajyň bäsdeşi we halyflyk tagtynda oturan Abdyleziz ibn Merwanyň aradan çykandygy barada habar gelýär. Emma Tarhan Nizek bu halyf bilen däl-de, Hajjaç we onuň Horasandaky häkimi bilen gatnaşykdaýy.

705-nji ýylda Mufaddalyň ýerine Horasanyň häkimi edilip Kuteýbe ibn Muslim bellenyär. Kuteýbäniňem Tarkan Nizek we Toharystan boýunça Mufaddaldan gowy ýeri bolmady. Olam häkimlik etjek ýyllarynda olja maksatly birnäçe ýörişleri amala aşyrjakdy.

• Tarhan Nizek we Kuteýbe ibn Muslim

Kuteýbe ibn Muslim Horasana häkim bellenen badyna önünde duran meseleleri çözmäge girişdi. Olam başgalary ýaly Hajjaja garaşlydy we onuň adyndan hereket edýärdi. Goşunyň serkerdeligine Ylýas ibn Abdylly ibn Amr bellenyär. Ol Ylýasa Merwde oturmagy we daş-töwerege esewan bolmagy tabşyrýar. Şol

wagt Osman es-Saidi hem salgyt-hyraç işleri boýunça gözegçilige bellenýär. Ondan soňra Kuteýbe Talekana gidýär. Balh we onuň töweregindäki dehkanlar (kethudalar) oňa tabynlyk bildirýärler. Ol Toharystana üns berýär. Çünki Balh meselesi entegem doly çözülenokdy. Ýerli ilat sähel mümkinçilik tapsa, araplara garşy aýaga galýardy. Barmakylaryň Nowbahar medeni merkeziniň ýumrulmagy bilen araplara garşy ýigrenç hasam möwjäpdi. Kuteýbe ibn Muslimiň dogany Abdylla ibn Muslim Barmakynyň aýalyny özüne olja edip alypdy. Emma Kuteýbe ýaraşyk baglaşandan soň ony öz maşgalasyna gaýdyp beripdi.

706-njy ýylda-da Tarhan Nizek bilen Kuteýbäniň arasynda ýaraşyk şertnamasy baglaşyldy. Ýlalaşyga görä Tarhan Nizek elindäki ýesirleri boşatdy we Kuteýbäniň özi bilen duşuşyk geçirdi. Kuteýbäniň Badgise girmezlik barada äht etmegi bilen duşmançylyk doly aradan aýryldy. Kuteýbe pursatdan peýdalanyň Amyderýanyň aňyrsyna geçdi we Mawerannahrda täze harby hereketlere başlady. 708-nji ýylda Buhara basylyp alyndy. Buhara alynanda Tarhan hem Kuteýbe bilen bile hereket edýär. Ibni Esir “Tarhun ýurduna dolananda, Kuteýbe-de Tarhan Nizek bilen bile yzyna dolandylar” diýip ýazýar.

Buharadan dolanan Tarhan Nizegiň birdenkä Kuteýbä bolan garaýşy üýtgeýär. Iki serkerde Amulda biri-biri bilen aýrylýar. Tarhan Nizek Toharystana dolanýar. Biraz wagt geçensoň Kuteýbe Mugyra ibn Abdyllany ýanyna çagyryýar we Tarhany berk gözegçilikde saklamagy tabşyryýar. Mugyra türk(men)leriň Hulm geçelgesinden aşandyklaryny eşidip, yzarlaýyşy goýbolsun edýär.

Nobatýň özüne gelendigine ymykly göz ýetiren Tarhan Nizek derhal Balh, Merwerud, Talekan, Farýab, Jüzjan şäherlerinden kömek soraýar. Onuň niýeti ýaz gelen badyna Kuteýbäniň üstüne hüjüm etmekdi. Kabulşah hem bu babatda olary umytlandyrypdy. Tarhan Nizek Toharystanyň ýabgusynyň ýagdaýy göwnüne ýaramansoň, ilki bilen ony zyýansyzlandyryýar. Kuteýbe meýilleşdirilýän bu gozgalaň barada gijikmän habar alypdy we olam öz taýynlygyny görýärdi. Ol dogany Abyrahmana 12 müň esger bilen Burukanda garaşmak barada görkezme berdi. Tabarydan we başga çeşmelerden peýdalanan Ibni Esir Tarhan

Nizegiň ölümi barada şu aşakdaky maglumatlary berýär:

"Kuteýbäniň Nizegiň üstüne gaýtmagyndan soň, Talekanda näme bolandygyny we ol ýerde ol ýerde kimleri öldürendigini aýdyp geçipdi. Kuteýbe Talekany eýeländen soňra ol ýere dogany Omar ibn Muslimi häkim edip belläpdi. Talekan hökümdarynyň Kuteýbä garşylyk görkezmäni üçin, Kuteýbe-de oňa zat diýmändir".

Talekanda birnäçe ogry-jümriler hem bolupdyr. Kuteýbe olary ýekän-ýekän ele salyp, dar agajyndan asýar, soňam Fariýaba tarap gaýdýar. Fariýabyň hökümdary Kuteýbä boýun egýändigini mälim edýär. Kuteýbe onuň tabynlygyny kabul edýär. Fariýabda hiç kimi öldürmeýär we ol ýere öz maşgalasyndan birini häkim edip belleýär.

Ýagdaýdan habarly bolan Jüzjanyň hökümdary halkyny taşlap daga gaçýar. Kuteýbäniň Jüzjana goşun çekendigini eşiden jüzjanlylar onuň ýanyna gelip tabynlyklaryny bildirýärler. Kuteýbe olaryňam tabynlygyny kabul edýär we hiç kimi öldürmeýär. Jüzjana Amyr ibn Mälik el-Himmanyň häkim edip belleýär.

Kuteýbe soňra Balha gelyär. Balhlylar tarapyndan gowy garşylanan Kuteýbe ol ýerde bir gün galýar we Hulm geçelgesine ýetmek üçin dogany Abdurahmany ugradýar. Nizek daga tarap çekilýär. Aýratynam ol Hulm geçelgesiniň giriş bölegine we dar ýerlerine özüni goramak maksady bilen yzynda birnäçe saýlama esgerleri ýerleşdirip çykýar. Şol bir wagtyň özünde arka tarapda ýerleşen berk bir galada-da birnäçe söweşjeň esgerleri ýerleşdirýär. Kuteýbe birnäçe günläp dar geçelgede söweş bilen başagaý bolup galýar. Çünki ol geçelgeden başga ýerde nirde ýol bardygyny bilenokdy. Haýsy tarapa ugrasa daglaryň nämälim gatlarynda Nizegiň ýerleşdiren gaýduwsyz esgerleri bilen garşy-garşy bolýardy. Alajyny ýitiren Kuteýbe aňk bolup galýar. Şol wagt onuň ýanyna bir adam gelip, geçelgäniň arka tarapyndaky galany görkezse, özüniň goýberilmegini sorayar. Kuteýbe ony goýberjekdigine söz berýär we halkyna dönüklük eden ol kişiniň ýanyna birnäçe esger goşup goýberýär. Ol kişi araplary Hulm geçelgesiniň arka tarapyndan gidýän gizlin ýol

arkaly gala çenli alyp barýar. Duşmanyň çözüşyna garaşman oturan galadakylaryň üsti duýdansyz basylýar. Ortadan urulansoň yzda galanlar we geçelgedäkiler aljyrap gaçyp başlaýarlar. Şeýlelikde Kuteýbe geçelgä girýär we galanyň düýbüne çenli gelyär. Ol ýerdenem göni Siminjana baryp, birnäçe gün bolandan soňra ýene dogany Abdyrahmany öňden goýberip, Nizegiň yzyndan kowýar.

Ýagdaýdan habarly bolan Nizek ýoly dowam edýär. Ol Fergana jülgesini aşyp gymmatbahaly goşlaryny we emläklerini Kabulşaha ugradýar. Özi bolsa Kürzde düşleýär. Kowguçy Abdyrahmanam onuň yzyndan galmaýar we wagt ýitirmän Kürzüň dik maňlaýyna gelip ýerleşýär. Kuteýbe hem Abdyrahmandan iki parsah uzaklykda goş ýazdyrýar. Kürze diňe bir ýoldan girip bolýardy we ol ýoluň kert ýol bolandygy üçin ulag haýwanlary bilen geçmek mümkin däldi. Kuteýbe garşydaşlaryny tutuş iki aýlap garawullady. Ahyrynda Nizegiň azyk serişdeleri tükenip başlaýar we wariola (натуральная оспа) atly ýokanç kesele ýolugýarlar. Kuteýbe gysyň ýakynlap gelýändigini bu meseläni çaltrak çözmeklik üçin Suleým en-Nasihi ýanyna çagyryp, şeýle diýýär:

"Nizegiň ýanyna git we bir alajyny tap-da, ony meniň ýanyma getir. Eger-de Nizegi getirip bilmesen seni asyp öldürerin".

Suleým bolsa oňa şeýle diýýär:

"Onda meniň aýdanymdan çykmazlygy üçin Abdyrahmana hat ýaz".

Kuteýbe doganyna Suleýmiň islän hatyny ýazyp berýär.

Suleým Abdyrahmanyň ýanyna baryp: "Meniň ýanyma ýoly saklamaklary üçin käbir adamlaryňy ugrat. Nizegi ýanyma alyp çykanymy görenlerinde olar arkamyzdan gelip biziň bilen ýoluň arasynda dursunlar" diýýär.

Suleým ýanyna ep-esli azyk serişdelerini alyp Nizegiň ýanyna barýar we oňa: "Sen Kuteýbä ýamanlyk etdiň we oňa beren sözüňde durmadyň" diýýär. Bialaç galan Nizek: "Ýeri bolýar, indi seniň pikiriň nähili?" diýýär. Suleým oňa şeýle jogap berýär:

"Meniñ maslahatymy alsañ, sen onuñ ýanyňa bar. Çünki ol indi bu işi çözmese yzyna gaýtjaga meňzänok. Belki diri galar, belki öler, emma ol häzirki duran ýerinden gysy geçirmese butnar öýdemok".

Nizek: "Ýeri, onda men onuñ ýanyňa nädip barsamka?" diýende, Suleým oňa: "Saňa bolan ters pikirleri sebäpli, ýanyňa goýbererem öýdemok. Çünki sen ony gahar-gazaba atardyň. Şol sanda berjek maslahatym, eýtde-beýtde elinden tutup ötünç sorajak bol. Belki ol utanyp seni bagyşlar" diýýär. Umydyny ýitiren Nizek: "Bu çykalga dogry bolarmyka? Ol maňa gözi düşenden öldüräýmese?!" diýýär. Suleým oňa şeýle jogap berýär:

"Seniñ ýanyňa diňe öz teklibimi aýtmak üçin geldim. Eger aýdanymy etseň halas bolmagyňa umyt bar. Teklibimi kabul edip etmezlik öz ygtyýaryňda. Etmeseň menem yzyna dolanybererin".

Soňra Suleým ýanyňa alyp gelen azyklaryny olara hödür edýär. Aç-suwsuz tapdan düşen adamlar oňa topulýarlar. Iňkise giden Nizek näme etjegini bilenokdy. Suleým oňa ikilenç seslenýär: "Men saňa iň gowy çykalga salgy berdim. Göreňokmy tarapdarlaryň gözgyny halyny. Gabaw uzaga çekse seniñ günäni bagyşlajaklaryna ynamym ýok. Şonuñ üçin ýeriňden tur-da, Kuteýbäniñ ýanyňa git". Nizek onuñ bu sözlerine şeýle jogap berýär:

"Onuñ maňa zyýan ýetirmejegine, meni öldürmejegine ynamym ýok. Şonuñ üçin onuñ ýanyňa öz rugsadyny alman gidip biljek däl. Şol bir wagtyň özünde görüşmäge rugsat bereni bilenem barybir meni öldürmän goýmaz. Hernäme-de bolsa, rugsadyny alyp ýanyňa arkaýyn gideýin".

Suleým: "Ol eýýäm saňa rugsat berdi. Men bu babatda ýalan sözleýändir öýdýäňmi?" diýýär. Nizek: "Ýok!" diýip jogap berýär. Nizegiñ egindeşleri-de oňa: "Suleymiñ sözünü kabul et, çünki ol hakykatdan başga zat aýtmaz" diýýärler.

Nizek mundan soň Jebguýäniñ hökümdary Sul Tarhany, howpsuzlyk

güýçleriniň serkerdesi Habs Tarhany, ýegeni Şükrany ýanyna alyp galadan çykýar. Geçelgeden geçen batlaryna Suleýmiň yzda oňden ýerleşdirip goýan atlylary zompa çykyp Nizegiň öz egindeşlerini ýanyna alyp çykmagyna päsgel berýärler. Nizek bada-bat: "Ynha, ähdiýalanlygyň başlangyjy!" diýip seslenende, Suleým oňa: "Bularyň bärde galmaklary seniň üçin has peýdaly bolar" diýip jogap berýär.

Suleým Nizegi we käbir adamlaryny Kuteýbäniň ýanyna alyp gelýär. Kuteýbe olary tussag astyna alyp, Nizegi öldürmek üçin Hajjaja hat ýazýar. Kuteýbe Uleýmli Mugawyýa ibn Amy Alkamäni ugradyp, Kürzde galan mallary we adamlary getirmek üçin ugradýar. Soňra olar bilen baglanyşykly indiki etjek işleri üçin Hajjajyň hatyna garaşýar. Kyrk günden soň Hajjaçdan hat gelýär. Hatda Tarhan Nizegiň öldürilmegi buýrulýardy. Kuteýbe egindeşlerini çagyryp Nizegi öldürip-öldürmezlik barada olara sala salýar. Dürli pikirler orta atylýar. Ahyrsoňy Dyrar ibn Hüseyin şeýle diýýär:

"Men seniň: 'Maňa mümkinçilik döretse, Nizegi öldürjegime Alladan ant içýärim" diýeniňi eşitdim. Indi bu antyňy berjaý etmeseň Alla-da seni oňa garşy ebedilik muzaffar (ýeňiji) etmez".

Kuteýbe şondan soň Nizeki ýanyna çagyryýar we hut öz eli bilen onuň boýnuny oňurýar. Şol sanda Sulyň we Nizegiň ýakyn egindeşlerinden 700 adamyň öldürilmegini buýurýar. On müň (12 müň) adamyň öldürilendigini habar berýän çeşmeler hem bar. Kuteýbe Nizegiň ýegenini asýar we Nizegiň öz kellesini bolsa Hajjaja ugradýar. Nohur ibn Tewsíýa Nizegiň ölümü barada şeýle habar berýär:

"Ant içýän, Nizekden ar alyp beýgelen bu goşunyň gazasy juda ýerine düşdi".

Abbas el-Bahiliniň erkin guly Zinnir Nizege degişli jöwher torba alýar. Tarhan Nizek juda baý, altyn-kümüşi köp adamdy. Ol Jebguýe Welidiň aradan çykan wagtyna çenli Şamda bolýar. Her kim Kuteýbäniň Tarhana beren sözünde durmandygyny gürrüň

edýärdi. Şol wagtyň şahyrlarynyň biri bu barada şeýle diýipdir:

"Sen ähdiňde durmazlygy edermenlik saýmagyn,
Beýdip beýgelenleriň, bir gün aýagy taýar gider".

Kuteýbe Nizegiň ganyna galandan soňra Merwe dolanýar. Jüzjanyň daga gaçan hökümdary ilçi ugradyp onuň bilen duşuşmagy isleýär. Kuteýbe hem oňa razylyk berýär. Jüzjanyň hökümdary oňa ikitaraplaýyn zamun teklip edýär. Kuteýbe oňa Abdylla ibn Habyp el-Bahilini berýär, hökümdar bolsa maşgalasyndan käbir adamlary girewine goýýar. Soň Jüzjanyň hökümdary Kuteýbe bilen ýaraşyk baglaşýar. Jüzjanyň hökümdary yzyna dolanansoň, Talekanda tarpa-taýyn aradan çykýar. Muny gören jüzjanlylar: "Biziň hökümdarymyzy zäherläp öldürdiler" diýip, alaga-da Abdylla ibn Habyby öldürýärler. Kuteýbe hem olardan kem galman, ýanynda zamuna goýlanlary gylyçdan geçirýär.

Kuteýbe ibn Muslim ondan soňra Mawerannahra ünsüni berdi we Syrderýanyň boýlaryna çenli gitdi. Araplaryň öňünde indi olary gündogara tarap gitmeklerine böwet bolmaga çalyşjak başga bir uly döwlet bardy. Ol döwlet Hytaý döwletidi. Halyf Hişamyň döwründe Toharystana häkim edilip Nusaýr ibn Seýýar ugradyldy. Esed ibn Abdylla bolsa Huttal meselesi bilen gyzyklandy. Esed ibn Abdylla bir gezek Balha hem gelip, şäheriň abadanlaşdyryş işlerine gözegçilik edýär we diwanlaryň Balha göçürilmegini üpjün edýär. Huttelanlylar, balhlylar, toharystanlylar ýene-de araplara garşy aýaga galýarlar. El-Jüneyit ibn Abdurahman Toharystandaky tolgunşyklary basyp ýatyrmak bilen meşgullanýar. Gylyjyň zory bilen sebitde asudalyk üpjün edilýär. Tarhan Nizekden soňra hem azatlyk ugrunda alnyp barylan göreşleriň yzy üzülmän dowam edýär. Rutbiller, ýabgular, huttelanlar, türk(men)ler garaşsyzlyk ugrundaky göreşiň nobatdaky dowam etdirijileri boldy.

Professor Enwer KONUKÇY,
Atatürk uniwersiteti.

• **Giňişleýin öwrenmek üçin seret:**

- 1). N. Gumilyow "Gadymy türkler";
- 2). R. Ghirsman "Les Chionites-Hephtalites, Le Caire", 1948;
- 3). B. A. Litvinsky "The Hephtalit Empire" (History of civilization of central Asia), III tom, B. A. Litvinsky, Paris 1996;
- 4). Zekeriýa Kitapçy "Türküstanyň musulman araplar tarapyndan eýelenmegi", "Yedikubbe" neşirýaty;
- 6). Zekeriýa Kitapçy "Orta Aziýada yslamyýet we türkler", "Yedikubbe" neşirýaty;
- 7). «Зов предков. Великий Туран» – 1- ая часть ист.кинодилогии «Зов предков», совместного пр. Узбекистана и Алжира, (çeper film, 1995);
- 8). «Зов предков. Согдиана» – 2-ая часть ист.кинодилогии «Зов предков», совместного пр. Узбекистана и Алжира, (çeper film, 1995).

© Has TÜRKMEN. Taryhy şahslar